

ДИНАМІКО-АДАПТАЦІЙНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ПРИЙОМНОГО БАТЬКІВСТВА

Розкриваються відмінності в розумінні соціально-психологічних характеристик діяльності прийомних батьків а також напрями вивчення їхнього адаптаційного процесу в означеній сфері діяльності. Доведено, що модераторний вплив домінуючої у прийомних батьків емоційної копінг-стратегії виступає значущим регулятором їхнього адаптаційного процесу під час виконання завдань замісної опіки над дитиною.

Ключові слова: прийомні батьки, динаміко-адаптаційні характеристики, копінг-стратегія, модераторний вплив, діяльність, праця, адаптація.

Постановка проблеми

Вступ. Влаштування некревних дітей в прийомні сім'ї все більше поширюється в Україні, набуваючи ознак типовості. Цей процес супроводжується, з одного боку, прискіпливим поглядом пересічних громадян, а з іншого — формуванням державних вимог щодо якості опіки над некрівною дитиною. Наразі перед науковцями постає питання вивчення, яким чином замісні батька можуть забезпечувати потреби прийомних дітей, зберігаючи адекватність свого потенціалу впродовж усього терміну проживання в їхній сім'ї прийомних дітей.

Поставлена проблема потребує перегляду наукових підходів, які можуть бути значущими незалежно від сфери їх первинного застосування, що стосуються передусім таких понять, як: працездатність, адаптація та адаптивність, стресостійкість з визначенням специфіки їхніх динамічних характеристик в нових умовах та можливостей їх екстраполяції у сферу замісної опіки. Слід відмітити, що вищеперераховані психологічні поняття мають достатній рівень розробленості як у вітчизняній, так і зарубіжній науці [2; 3; 7; 8; 10; 11]. Однак їх дослідження у сфері замісного батьківства (зокрема і прийомного) все ще залишаються недостатньо представленими у вітчизняній науці.

Аналіз останніх досліджень. Наукова робота виконувалась як пролонговане дослідження із застосуванням включеного спостереження тривалістю від 5 до 10 років. Зустрічі з прийомними батьками відбувалися не ніж два рази на рік під час літніх шкіль, навчальних семінарів, фокус-груп та індивідуальних консультацій.

У дослідженні брали участь прийомні батьки із різних областей України з тривалим стажем прийомного батьківства (від 5 до 10 років). Загалом вибірка складалася із 228 респондентів пропорційно чоловічої та жіночої статі.

Включене спостереження та теоретичний аналіз наукових надбань з вищеназваних психологічних феноменів. Основою дослідження була обрана методика СПА з виявлення психологічних характеристик і поведінкових проявів в контексті особистісної зрілості (автори К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація Т. Снегірьової). Інтегровані шкали цієї методики вказують на процеси адаптації та формування стану емоційного комфорту, самоприйняття та прийняття інших. Отримані дані ми аналізували на основі кореляційного аналізу показників СПА з показниками інших тестів, що вимірюють рівень нервово-психологічного напруження (прогноз), задоволення потреб і рівня соціальної фрустрованості (методика Л. Васермана у модифікації В. Бойко), розвиток якостей мускулинності, фемінності та статево-нейтральних проявів (статево-рольовий опитувальник С. Бем), рівень самоактуалізації (САМОАЛ в адаптації Н. Каліної); ставлення до цінностей побутового життя (WIPPF — Віспаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії Н. Пезешкіана і Х. Дайденабаха); методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В. Бойко; опитувальник самооцінки емоційних станів А. Уессмана та Д. Рікса, а також методика визначення індивідуальних копінг-стратегій Е. Хайма [4–8; 13].

Метою статті є визначення динаміко-адаптаційних чинників і механізмів їх включення в контексті виконання прийомними батьками завдань замісного батьківства.

Завдання статті: 1) визначити підходи у трактуванні соціально-психологічних характеристик діяльності прийомних батьків; 2) окреслити сферу значущих чинників

адаптаційного процесу прийомних батьків і природу їх взаємозв'язку; 3) показати перспективні напрями дослідницької роботи щодо встановлення специфічності термінологічного апарату в окресленій сфері знань.

Виклад основного матеріалу

Аналіз дванадцятирічного досвіду функціонування в Україні системи прийомного батьківства зазначає, що прийомні батьки виконують обов'язки замісної опіки над некрівною дитиною на договірній основі, де поєднуються аспекти як приватного життя (приймна дитини влаштовується в сімейне коло прийомних батьків і проживає на їхній приватній території), так організаційні умови функціонування прийомних сімей, що нормативно закріплено та контролюється державними органами і частково компенсується у формі матеріальної винагороди [1]. Таким чином ми можемо констатувати наявність специфічних умов виконання прийомними батьками функцій замісної опіки над дитиною, які наразі ще не дістали чіткого й адекватного термінологічного визначення.

Цей аспект вносить суттєві труднощі в дослідження перебігу динаміко-адаптаційних процесів у прийомній сім'ї. Слід відмітити, що в цьому контексті наукові розробки стосуються переважно окремої сфери знань: або організаційної, або приватно-сімейної. Щоб вирішити цю дилему, ми зробили екскурс щодо психологічних характеристик таких понять, як «діяльність», «праця» та «професійна праця». За концепцією О. Леонтьєва, діяльність розглядається як система включення в суспільні відносини та як процес взаємообміну в континуумі «суб'єкт — об'єкт», де предмет діяльності виступає її безпосереднім мотивом [3, 83]. У свою чергу, праця виступає одним із видів діяльності і має специфічні характеристики предметної діяльності, що не завжди є професійною. Так В. Толочек та інші автори зазначають, що предметом діяльності в сім'ї може бути догляд за хворою дитиною, однак мотив цієї діяльності буде лежати в сфері підтримки інтимно-приватних, батьківсько-дитячих взаємин [9, 12]. У випадку зсуву «мотиву на ціль» догляд за хворою дитиною втратить цінність сімейного оточення і буде сприйматися в контексті професійної діяльності, що більш доречно в умовах медичного закладу, а не сім'ї.

У свою чергу, окреслюючи психологічні ознаки праці, Є. Клімов відмічав чітку спрямованість діяльності на ціль як соціально-значущий результат, який в кінцевому рахунку і визначає свідомий вибір засобів діяльності й усвідомлення виробничих залежностей та стосунків [12, 40]. Таким чином у ситуації прийомного батьківства ми можемо спостерігати переплетення як елементів продуктивної діяльності, що є невід'ємною частиною сімейного життя, так і елементів суспільно значущої праці, що фіксується юридично-правовим документом — угодою. Досвід функціонування прийомних сімей показує, що ці два аспекти не слід ототожнювати: їх треба розглядати на двох рівнях функціонування прийомних сімей: індивідуально-особистісному та суспільно-значущому із застосуванням диференційованого підходу оцінки. Згідно з індивідуально-особистісним виміром діяльність прийомних батьків більш доречно оцінювати саме в руслі сімейних взаємин, а не в категоріях праці. Цей підхід потребуватиме уважного перегляду наукових позицій, пов'язаних саме із психологією сім'ї, через призму специфіки її функціонування. Отже, оцінюючи діяльність прийомних батьків, слід помірковано застосовувати категорійний апарат дотичних сфер психологічних знань (психології сім'ї чи організаційна психологія). Видається більш доречним опис психологічних характеристик прийомного батьківства в категоріях міжособистісних стосунків (спокій, енергійність, втома, пригнічення, впевненість, функціональні стани й особистісний адаптаційний потенціал, життєве самовизначення тощо), а не предметно-професійних (працездатність, виснаження, вигорання, професійна адаптація та професійне самовизначення тощо). Водночас дослідження показало, що під час врахування чинників зовнішнього впливу слід більше звертати увагу на специфічні умови

функціонування прийомної сім'ї, ніж це б мало місце у сім'ї із кривно-народженими дітьми. У цьому аспекті наближеним можуть бути дослідження ситуацій сімей з хворими дітьми, які в силу обставин потребують більшого включення громади та професійної допомоги [9]. Б. Лагерхейм та К. Гіллберг відмічають, що в таких сім'ях спостерігається зростання навантаження батьків: вони відчувають втому, постійну залежність та зменшення свободи [9, 50]. В нашому дослідженні ми теж відмітили посилення зазначених характеристик. Статистично було доведено, що із стажем прийомного батьківства відбуваються зміни в емоційному стані респондентів у напрямі втоми, пригніченості та почуття безпорадності (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка показників самооцінки емоційних станів за опитувальником А. Уессмана та Д. Рікса

Показники	Щодо терміну дії П/С		W	p
	до...	після...		
Спок-тривога	6.391	6.435	97	0.777
Енергія-втома	7.087	6.13	147	0.001
Піднес-придушення	7	6.348	128	0.001
Впевненість-безпорадність	7.043	6.348	98	0.03

Примітка. Порівняння здійснювалося за методом Уїлкоксона для залежних вибірок щодо кожної пари значень «до» та «після» створення прийомної сім'ї.

Хоча більшість респондентів вибірки і перебувають у зоні адаптивності, однак її характеристики мають значущі кореляції переважно в напрямів збільшення уваги до посилення власних характеристик і станів, зокрема в питаннях самореалізації (див. табл. 2).

Таблиця 2

Значущі зв'язки шкал тестів із показниками шкал СПА

№ з/п	Тест/шкала	Адапт	I/Адапт	№ з/п	Тест/шкала	Адапт	I/Адапт
1	WPPF-5/чесність	,231**	,272**	12	САМОАЛ-Σ	,167*	,310**
2	WPPF-7/обов'язки	,201*	,222**	13	Захист/миролюбство	,219**	,275**
3	WPPF-13/час	,161*	-	14	Захист/уникнення	-,263**	-,318**
4	WPPF-14/контант	,198*	-	15	ЕОК	-,254**	-,307**
5	WPPF-16/надія	,197*	,247**	16	ПОК	-,265**	-
6	WPPF-18/любов	,170*	,159*	17	Заборони/не роби	-,167*	-,445**
7	WPPF-23/фантазія	,288*	,342**	18	РСФ/сім-ний	-,193*	-,202*
8	WPPF-26/ми	,190*	-	19	РСФ/соц.стат	-,176*	-,269**
9	Маскул-сть	,309**	,241**	20	Потреби безпеки	-,184*	-
10	Фемін-сть	,223**	-	21	НПН	-,184*	-,476**
11	Ст.-нейтрал	,218**	,241**				

Примітка. Шкальна оцінка показників емоційної та поведінкової копінг-стратегій (ЕОК та ПОК), «потреби безпеки» та нервово-психологічної нестійкості (НПН) є зворотніми.

Дослідженням також було доведено, що деякі шкали мають критичне значення в контексті посилення процесів дезадаптації. Це такі, як зниження вимог щодо «чесності» (-226**) та «обов'язковості» опитувальника WPPF (-195*); обмеження якостей, що вказують на природну активність людини у проявах маскулінних (-,179*) та ставово-нейтральних (-,213*) рис поведінки; зниження рівня аутосимпатії (-,213), креативності (-,165*) та ціннісного ставлення до життя (-,246**) за опитувальником САМОАЛ, а також посилення побутової структурованості («бережливості», «акуратності») та жорст-

кому ствердженні принципів «справедливості», домінуванні ранніх обмежувальних настановлень (не будь важливим (,281**), не роби (,444**) не будь дорослим (,230**) і високому рівні нервово-психічної нестійкості (,511**). Більше того дослідження показало, що побутова цінність «акуратності» (WIPPF) має пряму кореляцію із ескапізмом (,238**) і переживанням дискомфорту (,845**) тесту СПА. Було встановлено, що посилення значущості таких цінностей побутового життя, як «акуратність» і «бережливість» можуть резонувати з особистісними якостями, прогнозуючи тенденції зміщення засобів на ціль, як засобу підміни задач замісної опіки.

Оскільки суть прийомного батьківства в прийнятті некривної дитини як значущого іншого, то ми зосередили свою увагу саме на цій категорії опитувальника СПА. Дослідженням був виявлений єдиний позитивний кореляційний зв'язок із зазначеною категорією. Це емоційний тип копінг-стратегії: підвищення даних по шкалі СПА «прийняття інших» зростає у підвищенні ефективності емоційної копінг-стратегії ($p < 0.02$), що однаково виявився властивим і чоловікам, і жінкам вибірки. При цьому було виявлено неоднозначність кореляційного зв'язку із названою шкали СПА, що зумовило нас переглянути отримані дані на предмет наявності модераторного впливу. Було доведено, що ефективна емоційна копінг-стратегія є модератором зростання кореляційних зв'язків між показником адаптації СПА та зростанням егоцентрованості за тестом ЛІРІ ($p = 0,017$); між показником адаптації СПА та маскулінністю ($p = 0,009$) за тестом Сандри Бем; між показником адаптації та зниженням схильності до підкорення за тестом СПА ($p = 0$); між показником адаптації СПА та залежності від партнера за тестом ЛІРІ ($p = 0,042$). Також було виявлено, що емоційна копінг-стратегія слугує створенню кореляційних зв'язків показника «прийняття інших» СПА із показниками вербальної ($p = 0,024$) та невербальної подружньої комунікації ($p = 0,032$), власного самоприйняття за тестом СПА ($p = 0,032$), посилюючи тенденції скрупульозності та поміркованості (WIPPF — 7) у вирішенні справ згідно зі шкалою опитувальником ($p = 0,009$), а також значущість батьківської відкритості (WIPPF-26) та сердечності у спілкуванні ($p = 0,032$) аж до розширення контактів (WIPPF-22) як компенсаторно-захисного механізму ($p = 0,032$). Можна сказати, що ефективна емоційна копінг-стратегія виявилася такою, що відкриває шлях до надбань світу на основі довіри до людей та посилення власних стратегій самозадоволення.

У свою чергу, дослідженням було доведено, що неефективна копінг-стратегія теж виступає модератором у проявах міжособісного спілкування подружжя, посилюючи тенденції відторгнення (див. рис. 1).

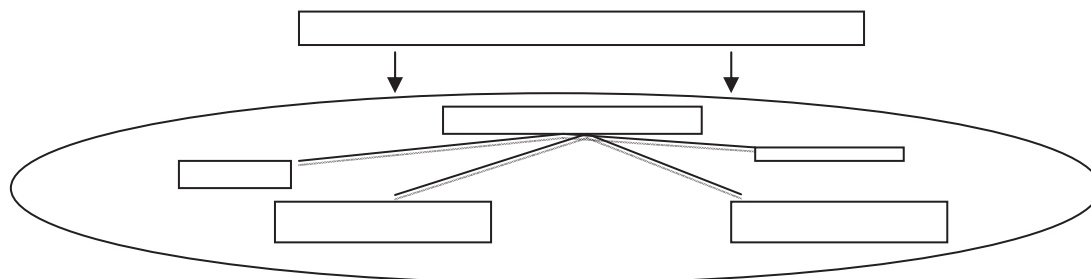

Рис. 1 Модераторний вплив емоційної копінг-стратегії на парні кореляційні зв'язки

Примітка. — негативний кореляційний зв'язок.

Встановлено, що емоційна (ефективна і неефективна) копінг-стратегія можуть вказувати подібний вплив на «прийняття іншого» (див. рис. 2).

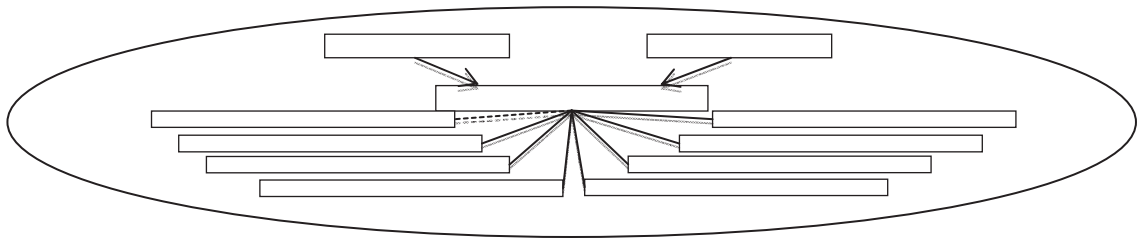

Рис. 2. Модераторний вплив емоційної копінг-стратегії на парні кореляційні зв'язки

Примітка. — негативний, — позитивний кореляційний зв'язок.

З одного боку, ця копінг-стратегія фіксує сприймання партнера за тестом ЛІРІ з позиції влади ($p = 0,002$; $p = 0$) та егоцентрованості ($p = 0,055$; $p = 0,025$), посилюючи інтернальність за тестом СПА ($p = 0$; $p = 0,057$), напористість та ворожість за ЛІРІ у відстоюванні своїх поглядів ($p = 0,001$), зменшуючи тим самим тенденції згідно з даними СПА втечі в діяльність ($p = 0,042$; $p = 0,019$), надмірність у питаннях бережливості ($p = 0$; $p = 0,007$) та ризику психосоматичних розладів ($p = 0,002$; $p = 0,036$).

Слід відмітити неоднозначну роль внутрішнього контролю за тестом СПА: його посилення вказує на зниження показників «прийняття інших» і посилення показників «неприйняття інших» і якостей пунктуальності опитувальника WIPPF. Модераторний вплив емоційної копінг-стратегії посилює перші два зв'язки, а відносно ефективна поведінкова — останній, задіюючи негативний кореляційний зв'язок між адаптацією та зовнішнім контролем тесту СПА ($p = 0$).

Висновки

Описані дані проведеного дослідження надають можливість зробити висновок, що процес при звичаєння прийомних батьків щодо системи замісного батьківства активізує процеси втоми, переживання пригнічення та почуття безпорадності, що не підкріплюється аналогічним зниженням адаптаційних показників. У свою чергу, адаптаційний потенціал прийомних батьків включає процеси самореалізації, самосхвалення й егоцентрованості, просоціальну орієнтацію поведінки та гнучкість у статево-рольових презентаціях. Доведено, що значущість іншого узалежнена модераторним впливом емоційної копінг-стратегії (ефективної, відносно ефективної та неефективної). У ситуації неефективної емоційної копінг-стратегії посилюються ризики взаєморозуміння в подружній парі та її результативної здатності утримувати сімейну стабільність.

Дослідженням було відмічено, що поняття, які характеризують здатність дорослого виконувати функціональні обов'язки в системі замісної опіки над дитиною, можуть помилково трактуватися за звичною схемою трудових відносин, що не може визнаватися правильним. Предметну діяльність дорослих у сфері замісної опіки над дитиною слід трактувати в контексті сімейних відносин, що буде упереджувати процеси зсуву мотиву на ціль, як профілактики підміни суті замісного батьківства — емоційної включеності в замісні відносини «дитина-батьки».

Проведене дослідження не є вичерпним і передбачає його продовження в напрямі ствердження континууму понять в означеній сфері знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: моногр. / Г. М. Бевз. — К. : Вид. дім «Слово», 2010. — 352 с.
2. Диагностика здоровья: психологический практикум / под. ред. Г. С. Никифорова. — СПб. : Речь, 2007. — 950 с.

3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975. — 302 с.
4. Методика диагностики и измерения психических состояний личности / автор и сост. А. О. Прохоров. — М. : ПЕРСЭ, 2004. — 176 с.
5. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан. — 2-е изд. — М. : Ин-т позитивной психотерапии, 2006. — 460 с. — (Серия «Позитивная психотерапия»).
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособие ред.-сост Д. Я. Райгородский. — Самара : «БАХРАМ-М», 2000. — 672 с.
7. Психология здоровья: учебник для вузов ; под ред. Г. С. Никифорова. — СПб. : Питер, 2006. — 607 с.
8. Психология профессионального здоровья: учеб. пособие ; под ред. Г. С. Никифорова. — СПб. : Речь, 2006. — 480 с.
9. Психология семьи и больной ребёнок: хрестоматия. — СПб. : Речь, 2007. — 400 с.
10. Реан А. А. Психология адаптации личности / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баоабанов. — СПб. : Прайм — ЕВРОЗНАК, 2008. — 479 с.
11. Санникова О. П. Адаптивность личности: моногр. / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. — Одесса : Изд. Н. П. Черкасов, 2009. — 258 с.
12. Толочек В. А. Современная психология труда: учеб. пособие / В. А. Толочек. — 2-е изд. — СПб. : Питер, 2008. — 432 с.
13. Шапарь В. Б. Практическая психология: инструментарий / В. Б. Шапарь. — Ростов н/Д. : Феникс, 2004. — 768 с. — (Серия «Учебники для высшей школы»).

Бевз Г. М.

ДИНАМИКО-АДАПТАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРИЁМНОГО РОДИТЕЛЬСТВА

Указиваются отличия в понимании социально-психологических характеристик деятельности приёмных родителей, а также направления в изучении их адаптационного процесса в названной сфере деятельности. Доказано, что модераторное влияние доминирующей у приёмных родителей эмоциональной копинг-стратегии является значимым регулятором адаптационного процесса во время исполнения ими задач замещающего родительства.

Ключевые слова: *приёмные родители, динамично-адаптационные характеристики, копинг-стратегии, модераторное влияние, деятельность, труд, адаптация.*

Bevz H. M.

DYNAMIC-ADAPTATION FACTORS OF FOSTER PARENTING

This article explains the differences in the understanding of the social and psychological characteristics of the adoptive parents and identifies trends in the study of the adaptation process in the said field. Proved that the effects of the dominant moderator foster care, emotional coping strategies is a significant regulator of the adaptation process during the execution of their tasks substitute parenting.

Key words: *foster parents, dynamic and adaptive characteristics, coping strategies, moderator impact activity, labor, adaptation.*